

אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה – היבטים גאוגרפיים: א. אירופה המזרחית והמרכזית; ב. הבלקן, המזרח התיכון, צפון אפריקה ואסיה התיכונה; ג. אירופה המערבית, אמריקה, אוסטרליה ואפריקה הדרומית, מרכז זלמן שזר ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים תש"ע, 389+456+386 עמ'

שלושת הכרכים שלפנינו הם פרי יוזמתו של פרופ' אלון גל. בשנת תשנ"ז הוא החל לארגן סדנאות מחקר, בתמיכת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, החברה ההיסטורית הישראלית ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, כדי לקדם את חקר ההיבט האזורי בתולדות הציונות. הנחת המוצא הייתה כי המחקר ההיסטורי של תולדות הציונות מתמקד בעיקר בתולדות התנועה, בהתפתחותה בארצות השונות, במפה האידאולוגית והפוליטית שלה ובפרקים הרבים והשונים של העשייה הציונית. פרויקט 'הציונות לאזוריה' בא להציע היסטוריה משווה מן ההיבט הגאוגרפי, ועתה מונחים לפנינו הכרכים העשירים והמגוונים שהניב מפעל מחקר זה.

הנחת המוצא שהולידה את המפעל ההיסטוריוגרפי הזה אינה רק שהתנועה הציונית לא הייתה מקשה פוליטית ואידאולוגית אחת, אלא גם שהופיעו והתגבשו בה טיפוסים ציוניים שונים ('ציוניות'). טיפוסים אלה באו לידי ביטוי גם בדפוסים שונים של 'עבודת הווה' ציונית, כלומר, בפעילות הציונית שהייתה חלק בלתי נפרד מן הקיום היהודי מחוץ לארץ ישראל. מדובר בדפוסים ובתחומי פעילות שהיו תוצר של ההקשר ההיסטורי ושל הנסיבות ההיסטוריות שבהם קמו, התגבשו ופעלו ה'טיפוסים' האלה, ועתה נחשפת תרומתם גם לחיי היהודים בארצות השונות. מדובר אפוא בשני מעגלים, ואפילו בשלושה: תולדות הציונות בארץ מסוימת, האופי הספציפי של אותה ארץ והאופי המיוחד של החברה היהודית שחיה בה, מצד אחד;¹ והיחוד של כל ענף (או סניף) מקומי, שהיה בדרך כלל חלק מן התנועה הציונית, על מעמדו ותפקידו ותרומתו, מצד אחר.

'ציונות' נתפסת בספר הזה כמסגרת-גג לריבוי של רעיונות, אינטרסים, תחומי עניין ופעילויות. אין היא רק רסטורציה של הלאומיות היהודית, בנייה של תרבות לאומית טריטוריאלית ועלייה לארץ ישראל, והיא אף אינה בהכרח 'הגשמה ציונית'. לפי ההגדרה המינימליסטית והמרחיבה גם יחד, זוהי תופעה פלורליסטית והטרוגנית. התפרסותה של המפה הגאוגרפית הרחבה של הציונות על פני ארצות רבות ויבשות שונות מקשה על כתיבת סינתזה של ההיסטוריה שלה, ואולי אף אינה מאפשרת אותה. לכן יש בידינו לא מעט חיבורים העוסקים בהיסטוריה של התופעה הציונית בארצות השונות, והחיבורים ההיסטוריים הכוללים על הציונות מתמקדים במרכזי ההתפתחות והפעילות שלה וכמעט שאינם מזכירים, אם בכלל, את 'הענפים הפריפריאליים'.

הרעיון הציוני הופץ ונקלט במהירות בקהילות ישראל ברחבי העולם, לא מעט בידי יהודים שהיגרו מאירופה, למן שלהי המאה התשע עשרה. התנועה הציונית הייתה בנויה מארגונים ארציים ומארגון על-טריטוריאלי ממוסד שפעל בתחומים רבים. לקונגרסים הציוניים הגיעו נציגים של הארגונים הארציים מרחבי תבל כדי להשפיע על הרכב המוסדות המרכזיים של התנועה ועל תכניות הפעולה

1 ראו: שולמית וולקוב, 'היהודים בחיי העמים: סיפור לאומי או בפרק בהיסטוריה משולבת', ציון, סא (תשנ"ז), עמ' 91-111.

שלה. מן הבחינה הזאת – וגם מבחינות אחרות – מדובר בתופעה חדשה, מהפכנית בדרך כלל בהיסטוריה היהודית, המלמדת על קיומו של בסיס משותף לציבור רחב ומגוון של יהודים. אילו לא היה קיים בסיס משותף כזה, לא היה הרעיון הציוני יכול להתפשט במרחבים שבהם התפשט, ולהתקבל על דעתם של יהודים מרקעים שונים ומסביבות גאוגרפיות ופוליטיות שונות²; הוא גם לא היה יכול להתארגן ולהתמסד כתנועה פוליטית.

היו, כידוע, ציונים שהשותפות הזאת נתפסה בעיניהם בעיקר כביטוי לסולידריות יהודית מסוג חדש³. אחרים ראו בה דרך 'לשמר את היהודיות' ('to preserve Jewishness'), כדברי זליג ברודצקי (המובאים במאמרו של ג'פרי אלדרמן על הציונות באנגליה; כרך ג, עמ' 12–34), ובעצם ככלי לברוא באמצעותו את היהדות מחדש. וקבוצה אחרת דחתה את הרעיון שהרסטורציה הלאומית הטריטוריאלית מחייבת את כל הציונים. לעומת זאת, בעיני רבים נתפסה הציונות כתנועה המכוונת זהות לאומית, ובתור שכזאת יש לה מטרות לאומיות-פוליטיות. התפיסות השונות האלה, שהולידו תמונות עתיד שונות ומחלוקות פנימיות, צמחו גם כתוצאה מן האופי השונה של הסביבות השונות שבהן הופיעו והתגבשו התנועות הציוניות המקומיות, ממרחב הפעולה שניתן להן, ומעמדתן בכל הנוגע לדפוסי הקיום האפשריים בארצות מושבן. באנגליה, בגרמניה, בארגנטינה או במרוקו, אם להביא רק כמה דוגמאות, לא יכלה תנועה הטוענת לזהות יהודית לאומית לעבור מלאומיות תרבותית ללאומיות פוליטית, כלומר להיות מוגדרת כלאום, ולפעול כארגון פרטיקולרי במסגרות הפוליטיות הכלליות, כפי שקרה ברוסיה הצארית ובפולין של בין שתי מלחמות העולם. מדינה רב-לאומית ומדינה חד-לאומית, מדינה דמוקרטית ומדינה אוטוקרטית – כל אחת מהן אפשרה לציונות מרחבי פעולה שונים. מדובר אפוא, כדברי העורך, ב'התפתחות אותנטית של טיפוס ציונות שונים', והיא אותנטית במובן הזה שהתנועות הציוניות המקומיות 'נדרשו' להסתגל ולהתאים את עצמן ל'סביבות' שבהן התפתחו ופעלו.

במילים אחרות, הציונות נתפסת בסדרת הספרים שלפנינו כתופעה הארוגה בגילויים השונים של היהדות: כקהילה, כדת ותרבות, כזהות, כדרך להשתלב בעולם המודרני, וכתשובה לאומית-אסרטיבית לאתגרים שונים. לפחות בעיניהם של מקצת הציונים, באה הציונות לעולם כדי לתת 'כלים' שיאפשרו לממש את התשובות האלה ולאפשר את המשך הקיום היהודי בעולם של שלהי המאה התשע עשרה והמאה העשרים – כל זאת בלי טריטוריה לאומית יהודית וכלי מדינה יהודית, כלומר, 'ציונות של גולה'.

העורך, אלון גל, ניסח את מתווה הפרוגרמה של המפעל במאמר בשם 'לקראת היסטוריוגרפיה ציונית אוזרית'⁴, והוא הרחיב ופיתח אותה במבוא הכללי לכרך הראשון (עמ' 13–45). בדבריו אלה הוא

2 וכמובן, היו לה יריבים ומתנגדים יהודים מכיוונים שונים ואף סותרים. ראו: הציונות ומתנגדיה בעם היהודי: קובץ מאמרים, בעריכת חיים אבני וגדעון שמעוני, ירושלים תש"ץ.

3 ראו: בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, באר שבע תשמ"ט.

4 בתוך: אלי צור (עורך), עולם ישן, אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה – מוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורות, באר שבע תשס"ה, עמ' 280–301.

הציג את הפרמטרים שהיו אמורים להנחות את עשרים ושישה כותבי המאמרים כדי לשוות לקובץ מבנה אחיד ומכנה משותף. הקו המנחה היה לא לכתוב היסטוריות קצרות של מבחר של תנועות ציוניות על רקע התנאים המקומיים הפרטיקולריים, אלא למקד את הסקירות סביב כמה נושאים עיקריים שיצביעו, כך דומה, הן על הרבגוניות ועל הממד הפרטיקולריסטי, הן על מכנה משותף. כוונתו הייתה אפוא שהמאמרים ייתנו ביטוי לרבגוניות של התנועה (או התופעה) הציונית, ובד בבד ישקפו היסטוריה משווה, שיהיה בה כדי ללמד על התנועה כ'חטיבה אחת'.

במאמר הנזכר נתן העורך ביטוי לביקורת שלו על מה שתיאר כהצגה 'דיכוטומית' של תולדות הציונות, וסדר המאמרים בשלושת הכרכים נקבע על פי מיון המורכב משישה טיפוסים של ציונות. מיון זה אינו קובע הנגדה או קטביות אלא שונות. הטיפוסים שהוא מציע הם: ציונות של תמורה ותקומה (אירופה המזרחית), ציונות של זהות וליברליות (אירופה המרכזית), ציונות של גאולה (הבלקן), ציונות של רצף ותחייה (המזרח התיכון), צפון אפריקה ואסיה התיכונה), ציונות של תפוצה ותעודה (אירופה המערבית ואמריקה הצפונית), ובין ציונות תפוצתית לציונות התקומה (אמריקה הדרומית ואפריקה הדרומית). העורך בוודאי היה מודע לכך שהמיון וההאחזה נדרשים להכללות, אבל לא היה אפשר להימנע מכך. ואכן, גם המאמרים עצמם מלמדים שסיווג הציונות 'לפי אזורים' אינו פטור מהכללות. יהדות פולין, לדוגמה, מתויגת בחיבור כ'ציונות של תמורה ותקומה', אך היא גם הייתה 'ציונות של גאולה', ו'תמורה' כלשהי הייתה קיימת בוודאי בכל אחת מה'ציונויות' האחרות. זאת ועוד, באף 'אזור' לא הייתה הציונות עשויה מעור אחד. היא הייתה מרובדת, מפוצלת וגם מפולגת, ולא רק מן הבחינה החברתית והאידיאולוגית, ובארצות שונות גם היו הבדלים מן הבחינה הגאוגרפית. בכל אחת ואחת מן התנועות הציוניות האזוריות והארציות התרחשו תמורות בהשפעת הנסיבות ההיסטוריות והתגובות עליהן. מפרספקטיבה זו, ניתוח הציונות כחלק מן ההיסטוריה של היהודים בעת החדשה מטשטש במידה מסוימת את הקווים המבחינים שמציע העורך כדי לאפיין בעזרתם את טיפוס הציונות השונים.

ובכל זאת, מדובר בתנועה או במגמה בעלת זהות מוגדרת ומובחנת. על כן אפשר לבחון את האופי הפרטיקולרי של חלקיה לפי פרמטרים משותפים, ובחינה השוואתית תסייע להבין את הדומה ואת השונה בין ה'ענפים' הרבים. הפרמטרים הם, בין היתר: הציונות כפתרון למשבר הזהות והחיפוש אחר מסגרת התייחסות ושייכות, הציונות כביטוי מסגרת למתח שבין מסורת לחילון, הציונות כתשובה לאתגרי המודרניות וללחץ האנטישמיות, הציונות כמענה להופעת הלאומיות האירופית ולהקמת מדינות חדשות, הציונות כתגובה לנסיבות פוליטיות – מקומיות ועולמיות – משתנות, ו'הציונות' ותפקידה ביישוב ארץ ישראל, על ידי עידוד, הכוונה וארגון של הגירת יהודים אליה וקליטתם בה ועל ידי תמיכה כספית ומתן עורף פוליטי. כדי שהספר לא יהיה מקבץ של היסטוריות ולוקליות-פרטיקולריות קצרות של הציונות, צריך היה אפוא שהמאמרים יתארגנו סביב הנושאים האלה.

המבחן העיקרי של הקובץ, מעבר לערך של כל מאמר ומאמר בנפרד, אינו אם המאמרים מציעים סקירות עדכניות של ה'ציונויות' הלוקליות, או מהי מידת החידוש והמקוריות שיש בהם, אלא אם הם נכתבו לאור העקרונות המנחים ומיקדו את עיקר דבריהם סביב אותם נושאי יסוד. לפי בחינה זו ההצלחה של הקובץ חלקית, ולא מחמת קוצר ידם של העורך או של הכותבים. דומה כי האופי השונה של המציאות הלוקלית כפה על הכותבים שלא להתמקד תמיד סביב אותם נושאים אלא להדגיש נושאים שונים. כדי לעמוד על ההבדלים די להשוות, לדוגמה, את הפרק על הציונות בקרב יהודי

בוכרה (ב, עמ' 379–440), שבשישים עמודיו נוגע אך מעט בפעילות הציונית הממוסדת, לפרק על יהודי פולין (א, עמ' 135–180), המשרטט תמונה של תנועה ציונית גדולה, הטרוגנית ורב־תחומית. עם זאת, אין ספק שההארה של 'טיפוסי ציונות' שונים מעשירה את ההיסטוריוגרפיה הציונית ומעניקה לה גם מרחב גא־תרבותי וגם, בהקשרים שונים, עומק היסטורי ראוי.

לא נוכל לסקור כאן את כל המאמרים ונצטמצם בשניים בלבד כדי להצביע על האופן שבו השפיעה המציאות ההיסטורית השונה על הנרטיב ועל ההדגשים השונים. כבר כותרת מאמרו של אלי צור: 'פלגנות, תקוות ותסכולים: הציונות הפולנית, 1915–1939' (א, עמ' 135–180), מלמדת מהו העיקר בעיני הכותב: ההיסטוריה הפוליטית של הציונות בפולין. הוא מציג אותה כתנועה הפולרליסטית ביותר והמפולגת ביותר – פלגנות שנחום סוקולוב כינה 'מסורת נגעים'⁵ (שהייתה רק פן אחד בפילוג בחברה היהודית כולה) והתנהלו בה עימותים ומאבקים קשים מבית. האלטרנטיבות השונות שהציגו המפלגות הציוניות נועדו להציע דרכים שונות לארגון ולהבניה של הקיום היהודי במדינה הפולנית, שהייתה קרועה בין גישות שונות בכל הנוגע לאופייה ולזהותה, וגם בכל הנוגע למקום ולמעמד של היהודים בה. האלטרנטיבות האלה – שבדיעבד אפשר לראות בהן אשליות – ניסו, בין היתר, למצוא את שביל הזהב בין 'עבודת ההווה' ל'עבודת ארץ ישראל', מצד אחד, ובין טיפוח של חיים יהודיים אוטונומיים מלאים והשתלבות בחברה, בתרבות ובפוליטיקה הפולנית, מצד אחר. על רקע ההיסטוריה של פולין בשלהי השלטון הצארי וברפובליקה העצמאית, משרטט צור את מפת המפלגות הציוניות ומשתמש במושג המפתח 'מוג נפשי' – מושג עמום, צריך לומר, שאפשר להשתמש בו גם לאפיון ציבורים יהודיים אחרים. הדגש על הפן הפוליטי הועדף במאמר הזה על פני הפן של הפעילות החינוכית והתרבותית של התנועה או של בניית תרבות יהודית־לאומית על אדמת פולין. כמו כן, רק נרמזו בו מארג הקשרים והזיקות בין יהדות פולין והציונות בפולין ליישוב היהודי בארץ ישראל. הציונות בפולין נשפטה בו בעיקר על פי יכולתה להשפיע על הקיום היהודי בפולין ולעצב אותו, ועל פי יכולתה – או קוצר ידה – להיות 'ציונות של תקומה' או 'ציונות של הצלה', בעיקר במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים.

הציונות במרוקו הנבחרת במאמר – בעצם מונוגרפיה – של ירון צור: 'מחוז לאירופה: הציונות במרוקו בראשיתה ובהתפתחותה' (ב, עמ' 203–271), היא מקרה שונה לגמרי. הוא נדרש לדיון רחב בהיסטוריה הכללית של מרוקו, וגם טווח הזמן שהוא דן בו ארוך יותר ועוסק בתנועה הציונית גם בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. זוהי התקופה שבה הזדהותו של אדם כציוני פירושה היה קשר למדינה יהודית ריבונית במזרח התיכון, וזוהי תקופה שבה היו בידי הציונות – הלוכשת צורה של מדינה – אמצעים של מדינה ריבונית כדי להוציא אל הפועל את מה שהמדינה ראתה כיעדי הציונות. מרוקו, מדינה מוסלמית עם יסודות פרטיקולריסטיים מובהקים, הנתונה במקצת הזמן הנדון במאמר תחת משטר קולוניאלי (פרוטקטורט) צרפתי, הייתה ישות היסטורית שונה מפולין. אכן, יהדות מרוקו הייתה שונה כמעט מכל הבחינות מיהדות פולין, ותופעות כגון מודרניזציה, חילון, לאומיות

5 ראו: דוד אנגל, "'מסורת נגעים'?" הערות על המגמות הפוליטיות והתרבות הפוליטית של יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם, קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ב: חברה, תרבות, לאומיות, בעריכת ישראל ברטל וישראל גוטמן, ירושלים תשס"א, עמ' 649–665.

ואנטישמיות השפיעו עליה בצורה שונה. תולדות הציונות בפולין הן, בין היתר, סיפורן של מפלגות פוליטיות, של מאבק אידאולוגי ושל פעילות פוליטית בזירות שונות, תופעות שלא התקיימו – ולא יכלו להתקיים – במרוקו. דומה שהפן המשותף היחיד בין שני המקרים הוא שיהדות מרוקו הייתה מופצלת ומרובדת מן הבחינה הגא־תרבותית (אף יותר מיהדות פולין).

הציונות לא הייתה הארגון היהודי הבין־לאומי הראשון שחדר לקהילת יהודי מרוקו. קדמה לו חברה כ"ח, שהציעה דגם של מודרניזציה שהמחבר מציע לכנותו 'מוטציה אימפריאליסטית של הרפורמיזם היהודי המערבי' – דגם של 'התמערבות' יהודית ב'אוריינט'. הציונות הייתה צריכה להתמודד גם עם דגם זה ולהציע לו חלופה, והמחבר מכנה חלופה זו 'לאומיות פזורה' (כינוי התקף גם לגבי כמה 'ציוניות' אחרות). ככל מקרה, עד הקמתה של מדינת ישראל הייתה התנועה הציונית במרוקו ארגון חלש, וגלי העלייה הספונטניים נבעו בעיקר מן היחס הדתי לציון כ'ארץ הקודש'. התנועה הציונית (אם אנו רשאים לקרוא לה 'תנועה') התמקדה בפעילות בתחום התרבותי ובתחום הפילנטרופי המקומי. חלקה בתנועה הציונית העולמית היה שולי. הקמת מדינת ישראל שינתה, כידוע, את התמונה. בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל הביעו שלישי מיהודי מרוקו כוונה לעלות אליה, אך הרצון הזה לא נבע מ'חינוך ציוני' או מהזדהות עם האידאולוגיה הציונית ה'קלאסית'. הגירה לארץ ישראל הייתה תשובה ראלית – אמנם ספוגה בזיקה מסורתית לארץ הקודש – למעמד המתערער של היהודים במרוקו. בד בבד נתפסו יהודי מרוקו בעיני 'הציונות הממוסדת' כמאגר הגדול ביותר של עולים למדינת ישראל.

די כמדומה בשתי הדוגמאות שהבאנו כדי להבהיר כי מה שנהוג לכנות 'ציונות' הוא ישות רבת־פנים. ואולם מנקודת מבט 'ציונית', העיקר הוא לדעת הדבק שהפך את הריבוי והגיוון הזה ל'חטיבה אחת'. חיבור זה לא נעשה בכפייה ולא היה תוצר של 'השלטת' רעיון ומטרה על ציבורים 'פסיביים', אלא היה פועל יוצא של התעוררות והבניה מחדש של פוטנציאל 'רדום'. הוא נבע מן המצב האנומלי של היהודים בארצות השונות ומן העובדה שהציונות אכן הציעה אלטרנטיבה שעבור יהודים רבים הייתה האלטרנטיבה הנבחרת, אם לא היחידה.

שלושת הכרכים האלה הם מפעל שיוזמו ועורכו ראוי לכל שבח. הם מעניקים נקודת תצפית נוספת, השוואתית, על תולדות הציונות. כמו כן יש בהם סיכומים ממצים ומעמיקים המבוססים על ספרות המחקר העדכנית של תולדות הציונות בחבלי העולם השונים, ובכלל זה ארצות שהן בדרך כלל בחינת 'נפקדות' בהיסטוריה המקובלת של הציונות.